

✠ En also Yefus in hiern hem qua; fo is die gebre
le dat herover; rüfne die indede; dat volc ferde
dit is die Yefus die propheet bi Nazareth vor Gali
lea. En Yefus ghinc inde tempel Sedo; in dreef dar
wt; alle coopers en droopers inden tēpel. En die herf
te die Kalf; der miffelare; en die ftoelen der ghebreite dyc

Met *Andere* Woorden

Kwartaalblad over bijbelvertalen

16e jaargang nr. 2, juni 1997

Uitgave:

Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
Zijlweg 198, 2015 CK Haarlem
Tel (023) 514 61 46 Fax (023) 534 20 95

In samenwerking met:

Vlaams Bijbelgenootschap
H. d'Ydewallestraat 61, 8730 Beernem, België
Tel (0)50-791022.

Met *Andere* Woorden wordt gratis toegezonden aan hen die geïnteresseerd zijn in het vertalen en doorgeven van de bijbel.

Redactie:

A.W.G. Jaakke, dr. K.A. van der Jagt, dr. L. van Kampen, dr. L.J. de Regt en
mw.drs. J. de Zeeuw.

Redactiesecretariaat:

Nederlands Bijbelgenootschap, mw. M.G. Kronemeijer,
Tel (023) 514 61 76.

Beeldredactie:

mw. A.E. Haverman

Vormgeving:

mw. I. Pieper / Tineke Wieringa BNO, Haren (basis-layout)

Druk:

Grafisch Bedrijf Papyrus bv, Diemen

Adreswijzigingen aanbrengen op de adresband van dit nummer en deze retour zenden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Giften voor het werk van het Nederlands Bijbelgenootschap in binnen- en buitenland, en bijdragen ter bestrijding van de kosten van dit blad kunnen gestort worden op giro 30 04 82 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem, onder vermelding van 'gift Met *Andere* Woorden'.

Voorbehoud:

De redactie wijst erop dat de mening die uit de artikelen spreekt niet overeen hoeft te komen met de mening van de redactie.

ISSN 0168-1869

Van de redactie

In dit juninummer van *Met *Andere* Woorden* treft u artikelen aan over verschillende aspecten van bijbelvertaalwerk, van oude vertalingen tot moderne vertaalproblemen. Wat uit alle artikelen spreekt, is de zorg om de bijbeltekst. De zorg om de brontekst — of het om één woord gaat of om een algemeen verschijnsel — op alle niveaus zo zorgvuldig mogelijk recht te doen in een vertaling.

Den Hollander schrijft over zestiende-eeuwse bijbelvertalingen, met name over de bronnen die deze vertalingen gebruikten. Er wordt een genuanceerd beeld geschetst, waarin Lutherbijbel, Vulgaat en Erasmus' tekstuitleg en vertaling een rol spelen. Ook het bijbelgebruik in die tijd komt aan de orde.

Het lijkt erop dat het onmogelijk is een vertaling te maken die aan alle gewenste eisen voldoet, als we lezen wat Kievit daarover schrijft. Hij geeft een schets van wat vertalen is en kan zijn. De schets sluit mooi aan bij het verhaal van Den Hollander en geeft overwegingen over letterlijk vertalen, over de geïnspireerdheid van de bronteksten als factor bij vertalen, over het handhaven van de stijl van de bronteksten, en bespreekt enkele soorten vertaalmethode. Hierbij wordt het beruchte voorbeeld gegeven van het vertalen van profetische teksten: in het Nederlands kennen wij geen profetisch genre. Alleen regels brengen hier uitkomst, leiden tot een aanvaardbare vertaling.

Moeten alle mannelijke vormen, aanduidingen etc. uit een bijbelvertaling geweerd worden om recht te doen aan 'inclusief vertalen'? Vander Stichele meent van niet. In een genuanceerde stellingname pleit zij ervoor tal van onnodige androcentrische aanduidingen uit bijbelvertalingen te weren, maar het 'androcentrische-patriarchale' karakter van de teksten op zich niet te verdoezelen. Dat laatste is eigen aan de tekst, maar moet zeker niet nog eens versterkt worden.

Hoe komen wij eigenlijk aan de naam Methusalem? Als u denkt dat te weten, legt Van Dorp u uit waarom dat nog niet zo voor de hand ligt. Als slot van dit nummer bespreekt hij ook een bundel artikelen over structuur-aspecten van de Hebreeuwse bijbel.

Foto omslag:

Gedeelte van een
bladzijde in de
Liesveltbijbel van
1538 met een
houtsneede bij
Matteüs 21:12-17
(de tempel-
reiniging).

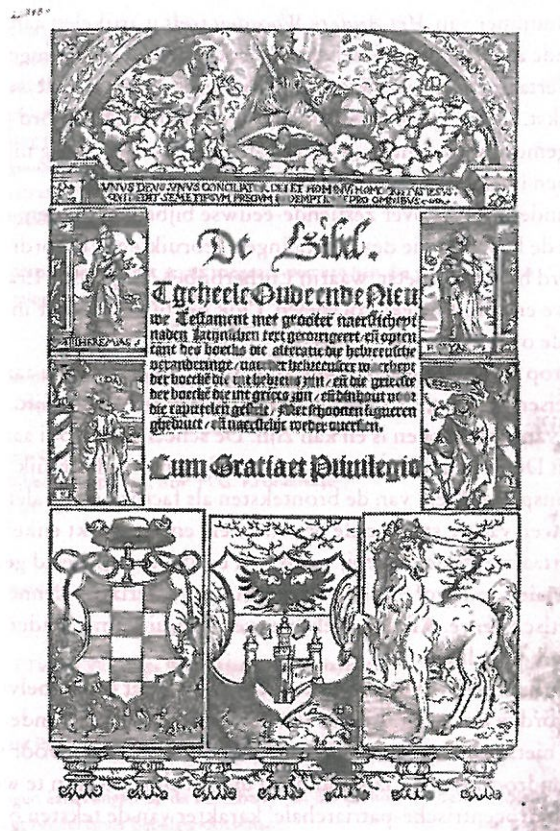
De Nederlandse bijbelvertalingen 1522 - 1545

dr. A.A. den Hollander

Op 22 mei 1997 promoveerde dr. A.A. den Hollander aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam (cum laude! - red. MAW) op een proefschrift getiteld *De Nederlandse bijbelvertalingen 1522-1545*. Doel van zijn onderzoek was de bronnen te achterhalen van de, in totaal 80, gedrukte Nederlandse bijbelvertalingen in de periode 1522-1545. Hieronder volgt een bewerking van de inleiding en de conclusies van zijn dissertatie.

Inleiding

‘Allen Christelijcken broederen ende susteren si kenlic, dat die godlijke maiesteyt uut zijnder rijcker liefden, ten lesten die hongherige schare met den ooghen zijnder ontfermherticheyt genadelic heeft aenghesien, ende heeft se ghespijst, metten hemelschen levenden broode zijns godlijcken woorts.’ Met deze zin begint de voorrede op het Nieuwe Testament in de editie die in 1524 bij de Antwerpse drukker en uitgever Adriaen van Berghen verscheen. En even verder staat: ‘Want onse oude latijnsche translatie zeer gecorrumpeert ende oec duyster is, also dat wij dat puer godlijke woort niet puerlic en consten gelesen, sonder welcke onse zielen niet leven en moghen, mer bederven ende sterven ...’. Deze zinnen kenmerken een belangrijk element in het godsdienstig leven in de Nederlanden aan het begin van de zestiende eeuw. Er is een beweging in de samenleving te onderscheiden die wordt gekenmerkt door een nieuw elan voor de bijbel, door nieuwsgierigheid naar de bijbel en naar de bijbelse boodschap die daarbij hoort. Mede hieruit is de groeiende vraag naar (nieuwe) bijbelvertalingen in de Nederlandse taal in de eerste helft van de zestiende eeuw te verklaren. Op ruime schaal is de bijbel in de volkstaal gepubliceerd: in de periode 1522-1545 verschenen tachtig drukken in het Nederlands.

Titelblad van de Vorstermanbijbel uit 1528. Aan de voet van de afbeelding bovenaan het titelblad staat het bijbelwoord uit 1 Timoteüs 2:5: 'Er is één God en één middelaar tussen God en mensen, de mens Christus Jezus, die zichzelf gegeven heeft tot een losprijs voor allen.'

Reproductie uit het exemplaar van de Stadsbibliotheek Antwerpen.

Uit het citaat spreekt tevens het verlangen 'het puer godlijke woort puerlic' te kunnen lezen. Men wilde een tekst die direct op het Hebreeuws en het Grieks terugging, de talen waarin God tot de bijbelschrijvers had gesproken. Op die wijze was het mogelijk in de bijbeltekst direct met God zelf in aanraking te komen. Het titelblad van de foliobijbel van de Antwerpse drukker en uitgever Willem Vorsterman uit 1528 vermeldt uitdrukkelijk: 'ende opten cant die alteratie die hebreeusche veranderinge, naerder hebreeuscer waerheyt der boecken die int hebreus zijn, ende die griecse der boecken die int griecs zijn'. In werkelijkheid hebben de vertalers/bewerkers van de Vorstermanbijbel geen Hebreeuwse of Griekse tekst in handen gehad. De genoemde Hebreeuwse 'veranderingen' in het Oude Testament waren direct ontleend aan Luther. Welke de werkelijke bronnen van de gedrukte Nederlandse bijbelvertalingen zijn geweest, is een vraag die ettelijke onderzoekers bezig heeft gehouden en die ook in deze studie centraal heeft gestaan.

Waarom is deze periode gekozen?

Het jaar 1522 bracht een ommekeer in de geschiedenis van de Nederlandse bijbelvertaling. In dat jaar publiceerde de Amsterdamse drukker Doen Pietersoen een editie van het evangelie van Matteüs. De bijbeltekst biedt een vertaling die teruggaat op de Latijnse tekst uit Erasmus' *Novum Testamentum* van 1519 en de Vulgaat. Voor het eerst verscheen een bijbeleditie die geen Vulgaattekst bood, maar een tekst beoogde te leveren die direct op de bijbelse bronnen terugging. Vanaf 1522 kwam in de Nederlanden een grote stroom Nederlandstalige bijbeldrukken op gang. In totaal tachtig verschillende Nederlandse edities verschijnen tussen 1522 en 1545 in de Nederlanden. Deze bijbels bevatten een Nederlandse tekst die een vertaling biedt van zeer verschillende herkomst. Eveneens in 1522 kwam Luthers editie van het Nieuwe Testament beschikbaar. Nederlandse vertalingen van de Luthertekst verschenen vanaf 1523.

Na 1545 kwamen nog enkele herdrukken van de bestaande bijbeledities uit de periode 1522-1545 op de markt. In de Nederlanden veranderde het karakter van de Nederlandse vertalingen vanaf 1548. In dat jaar verscheen de eerste echte katholieke bijbelvertaling in het Nederlands. Het betrof een zelfstandige vertaling door Nicolaes van Winghe, gedrukt te Leuven. Tot aan het eind van de jaren vijftig is vooral de Liesveltbijbel door reformatorisch gezinden gebruikt. Ook is de Liesveltbijbel in de jaren vijftig opnieuw gedrukt. Het is ook met name de tekst van de Liesveltbijbel geweest die van invloed is geweest op de bijbelvertalingen van de verschillende protestantse groeperingen in de tweede helft van de zestiende eeuw. In de kring van de doopsgezinden werkte de Liesvelt-

bijbel door in de edities van de profeten en het Nieuwe Testament in 1554 door Mattheus Jacobszoon en in de zogenaamde Biestkensbijbel uit 1560. De eerste gereformeerde bijbel was een particulier initiatief van de Emdense uitgevers Steven Mierdmans en Jan Gheylliaert. De volledige bijbel die bij hen in 1556 verscheen was een bewerkte vertaling van de Züricher bijbel. De tekst week sterk af van die van de gangbare Liesvelt-bijbel. In 1556 verscheen de eerste zelfstandige vertaling van het Nieuwe Testament uit het Grieks door Jan Utenhove, gedrukt te Emden door Gillis van der Erven. Vooral vanwege het moeizame taalgebruik is de bijbel nooit herdrukt. In 1562 drukte Van der Erven nog eens een door Godfried van Wingen herziene editie van de Liesveltbijbel.

Waar werden deze bijbels gedrukt?

De meeste drukkers waren gevestigd in Antwerpen, hét typografisch centrum in de Nederlanden aan het begin van de zestiende eeuw. De Nederlandse bijbelvertalingen zijn voornamelijk daar gedrukt. Van duidelijk minder belang waren Amsterdam, Delft, Deventer, Keulen en Leiden, waar tussen 1522 en 1545 ook Nederlandse bijbelvertalingen verschenen. In de eerste jaren na 1522 hebben vooral de kleine drukkers en uitgevers de nieuwe Nederlandse bijbelvertalingen gepubliceerd. Het overwicht van Antwerpen is dan nog niet zo groot. Vanaf 1526 hebben de twee grote Antwerpse drukkers Jacob van Liesvelt en Willem Vorsterman de markt van Nederlandse bijbelvertalingen beheerst.

Waar komen de verschillende vertalingen uit deze periode vandaan?

De verwachting was dat de bijbeltekst in de meeste edities uit de periode 1522-1545 terug zou gaan op een bestaande (Nederlandse) bijbelvertaling uit dezelfde periode. Om te achterhalen welke bronteksten waren gebruikt, zijn de teksten uit de verschillende edities op basis van een groot aantal steekproeven uit de bijbeltekst vergeleken. Uit het Oude Testament is uit ieder bijbelboek om de vijf hoofdstukken het middelste vers uit een hoofdstuk genomen en uit het Nieuwe Testament uit ieder hoofdstuk van elk bijbelboek het middelste vers. In beide gevallen zijn uit ieder bijbelboek tenminste vijf verzen genomen. Ook zijn zoveel mogelijk andere potentiële bronteksten in het onderzoek betrokken. Niet alleen bronnen uit de voorafgaande periode, zoals de Delftse bijbel van 1477, maar ook mogelijke contemporaine buitenlandse bronnen zijn gebruikt. Op deze wijze is het mogelijk gebleken de gebruikte basistekst(en) en de aard van de correcties in de verschillende edities vast te stellen en daarmee een

beeld te geven van oorsprong en verspreiding van de Nederlandse bijbelvertalingen in die periode.

De onderlinge verwantschappen zijn vastgesteld volgens procedures die door filologen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam zijn ontwikkeld. Computerprogrammatuur voor de analyse van de onderlinge verschillen tussen teksten en voor het construeren van stambomen speelde in deze procedures een belangrijke rol. Toepassing van deze methode op het onderzoek naar de herkomst van de Nederlandse bijbelvertalingen heeft in verschillende opzichten tot nieuwe resultaten geleid. Niet eerder was aan alle bekende Nederlandse bijbeledities uit de periode 1522–1545 een plaats gegeven in de teksttraditie van de Nederlandse bijbelvertaling. Voor het eerst is bijvoorbeeld onderzoek gedaan naar de herkomst van de tekst in de verschillende folio-edities van de Vorstermanbijbel na 1528. Gebleken is dat de tekst van het Nieuwe Testament in 1529 enigszins en in 1532 ingrijpend is gewijzigd.

Verder is uit deze studie gebleken dat verschuiving van verwantschap binnen één editie – dit is: het gebruik van verschillende bronnen voor de verschillende bijbelboeken of groepen van bijbelboeken – een frequent verschijnsel is in de teksttraditie van de Nederlandse bijbelvertaling: om de verwantschappen weer te geven, zijn drieëntwintig verschillende stambomen voor de opeenvolgende delen van de bijbel nodig. Een opvallend voorbeeld van het verschijnsel van verschuiving van verwantschap betreft de herkomst van de tekst van de Liesveltbijbel uit 1526. Als bronnen voor verschillende delen van deze editie zijn gebruikt de editie van het Oude Testament door Hans (I) van Ruremund voor Peter Kaetz uit 1525, een editie van de Luthertekst uit 1524, de Luthertekst in de editie van Johannes Knoblauch uit 1525, de los uitgegeven Luthereditie van Jona uit 1526, de Vulgaat, de tekst in de commentaar op Jesaja van Oecolampadius uit 1525 en de vertaling van Makkabeeën in de editie van Christoffel van Ruremund uit 1525. Het valt op, dat in het buitenland (met name Duitsland en Zwitserland) gepubliceerde nieuwe boeken zeer snel ook door de Nederlandse uitgevers werden benut.

Ten slotte leidt het onderzoek tot verfijning van de kennis van de vroegste periode van de Nederlandse reformatiegeschiedenis. Het eclectische karakter van de vroege Nederlandse reformatiebeweging blijkt ook hier en in aanzienlijke mate. De belangrijkste bron van de Nederlandse bijbelvertalingen is uiteraard de Lutherbijbel geweest. Ruim de helft van de edities biedt een vertaling die voor een groot deel direct of indirect op Luthers tekst teruggaat. Maar ook Erasmus' tekst levert een belangrijk aandeel. Ongeveer een kwart van de edities van het Nieuwe Testament gaat geheel of voor een deel op Erasmus' vertaling terug. Slechts enkele Nederlandse bijbeledities gaan volledig terug op de Vulgaat. In de tekst

van een aantal edities heeft wel correctie naar de Vulgaat plaatsgehad. Ook de Zwitsers hebben hun stempel op de Nederlandse bijbelvertaling in deze periode gedrukt. Correcties op grond van de Züricher bijbel van 1531 zijn terug te vinden in alle edities van het Oude Testament van Jacob van Liesvelt vanaf 1532, in de tekst van het Oude Testament in de bijbel-editie van Henrick Peetersen van Middelburch uit 1535 en in de bijbel-editie van Hansken van Liesvelt uit 1538. Ten slotte heeft ook de spiritualistisch-doperse beweging haar aandeel geleverd. Zo is in de tekst van de profeten in de bijbeledities van Willem Vorsterman, die vanaf 1528 op de markt kwamen, duidelijk de invloed van de Wormser profetenbijbel van Denck en Hätzer uit 1527 aan te wijzen.

Waaruit is de groeiende belangstelling voor de bijbel in de jaren 1522-1545 te verklaren?

Zowel absoluut als procentueel groeide het aantal bijbelvertalingen in deze periode flink. Voor die groei zijn verschillende oorzaken aan te wijzen: de sterk ontwikkelde boekdrukkunst; de welvaart; de hoge alfabetiseringsgraad in de Nederlanden en de ontwikkeling van hoorbaar lezen naar stil lezen. De laatstgenoemde ontwikkeling was aan het begin van de zestiende eeuw al geruime tijd gaande en had geleid tot een groeiende individualisering in de omgang met en verwerking van godsdienstige teksten. Mede samenhangend met die individualisering tekende zich aan het begin van de zestiende eeuw in de geloofsbeleving in de Nederlanden een verandering af. Deze verandering wordt ook weerspiegeld in de stichtelijke literatuur in de eerste helft van de zestiende eeuw. Niet alleen in boeken, maar ook in diverse andere uitingen, zoals in preken, pamfletten, de schilderkunst, liederen, poëzie, dagboeken, prenten, toneelstukken en in brieven wordt duidelijk dat de geloofsbeleving in grote delen van de samenleving aan het veranderen was. De centrale gedachte die daaruit naar voren komt is: 'geen ander en niets anders tussen God en mij'. Alles wat als bemiddelende instantie tussen God en mens in staat, is aan kritiek onderhevig. Wat overblijft is de bijbel. Alleen het woord van God brengt de gelovige in contact met God en omgekeerd komt ieder mens door de bijbel zonder enige bemiddeling in verbinding met God. Dit idee is niet exclusief evangelisch, maar wel typerend evangelisch. Er ontstond in de eerste helft van de zestiende eeuw dan ook een grote vraag naar bijbelvertalingen in de volkstaal. Uit testamenten, gerechtelijke stukken en martelaarsboeken is het boekenbezit van enkele personen bekend geworden. Vrijwel zonder uitzondering bezaten zij een Nieuw Testament of een bijbel, verder hooguit nog één of twee andere werken. Men hoefde een bijbel niet altijd te kopen om met Gods woord in aanraking te komen. Soms leende men

elkaar een bijbel of ruilde men boeken. Van grotere invloed zijn de conventikels geweest. Deze samenkomsten werden soms bij mensen thuis en soms ook buiten georganiseerd. In de bijeenkomsten werd soms een gedeelte uit het Nieuwe Testament door een van de aanwezigen voorgelezen, gevolgd door een mondelinge uiteenzetting en een gezamenlijke bespreking. De rol van de mondelinge overdracht van ideeën was in de eerste helft van de zestiende eeuw groot. Niet alleen in deze, min of meer georganiseerde, bijeenkomsten vonden gesprekken naar aanleiding van een bijbeltekst plaats. Ook op straat, in de winkel of in gezelschap van vrienden konden dergelijke conversaties plaatsvinden. De doopsgezinde Amsterdammer Willem Boom bijvoorbeeld ontving mensen in zijn tuin 'daer te samen sprekende van Goodts Woort ende voorts hen becommerende mitten hoenderen ende anders, dat in den thuyn te doen was'. Geraard van der Eecke, een leerling-metselaar uit Brugge, 'placht 's zomers voor zijn deur in de bijbel te lezen en zette voorbijgangers ertoe aan hetzelfde te doen; aan [de wever] Joos de Decker, die blijkbaar nieuwsgierig naar de inhoud van het document informeerde, verstrekte hij leesonderricht: de fusteinwever schafte zich daarop eveneens een boekje aan en werd in de kring der bijbellezers opgenomen'. De gelovige is hier, buiten kerk en clerus om, lezer en communicator van het evangelie geworden. Dat de gelovigen door de directe toegang tot de bijbel een zelfstandige en kritische houding ten opzichte van de bestaande kerk gingen innemen, illustreert het laatste voorbeeld. In de kerk van Dikkelvenne, gelegen in de buurt van Gent, hadden ergens tussen 1530 en 1535 enkele kerkleden een Nieuw Testament mee naar de kerk genomen. Toen een van hen 'hoorde preken 't evangelye vanden daghe, dede [hij] open zynen boucke ende zeyde totten ghonen daer neffens hem zaten: "ziet daer staedt ghescreven ende 't es zo'".

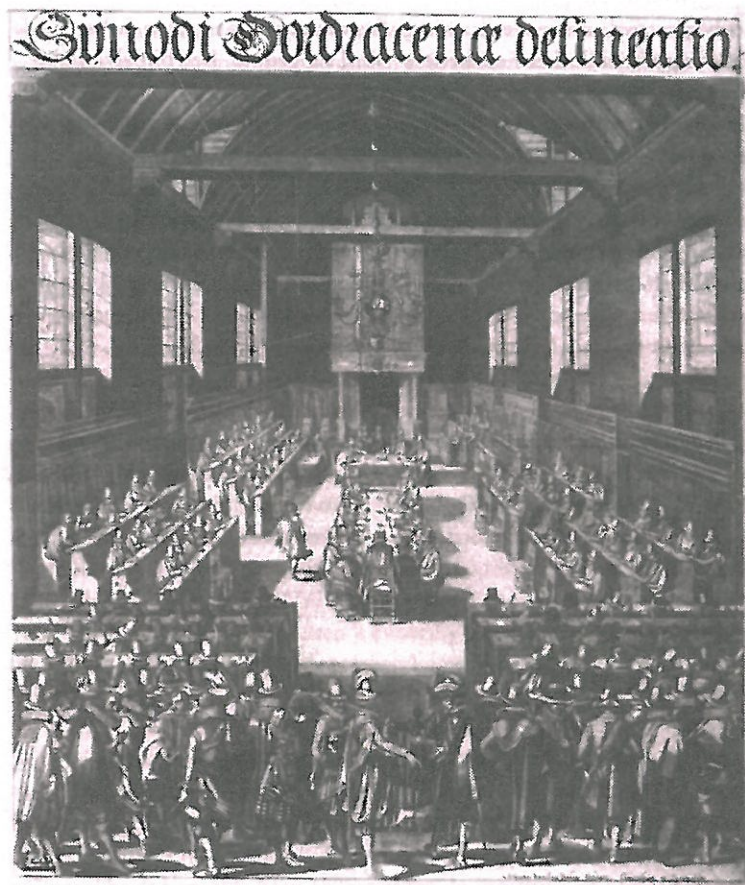
Hoe reageerde de overheid?

Het is mede deze zelfstandige en kritische houding van de bijbellezers, die de repressieve reactie van de overheid ten aanzien van bijbels in de volkstaal heeft bepaald. Al in 1525 werden de conventikels bij plakkaat verboden. Ook de drukkers, die de bijbellezers op hun wenken bedienden met hun bijbeledities in de volkstaal, werden aangepakt. Al snel werden de Nederlandse bijbels door een verbod getroffen. Niet zozeer het drukken van een bijbel in de volkstaal als zodanig was het 'ketterse' element waarom de bijbeledities werden verboden. Verboden werden bijbeledities met verklaringen, kanttekeningen en prologen, die verboden leringen en dwalingen van Luther en de zijnen boden. Het eerste element van het verbod betreft bepaalde onderdelen waarvan de tekst vergezeld ging:

voorredes en inleidingen, korte samenvattingen boven de hoofdstukken, aantekeningen in de kantlijn en registers. Het waren deze hulpmiddelen die de zelfstandigheid van de individuele lezer ten opzichte van de kerk en haar voorgangers vergrootten en die een subjectief element aan de bijbeltekst toevoegden. In de tweede plaats keerde het verbod zich tegen de leringen en dwalingen van Luther. Daarbij moet bedacht worden dat aan het begin van de zestiende eeuw nog alles wat nieuw is en tegen de bestaande orde ingaat met 'luthers' of 'ketterse' werd aangeduid. Een bijbelvertaling moest de oude tekst, de Vulgaat, volgen.

Tussen de jaren twintig en veertig is de repressie krachtiger geworden. De reactie van de drukkers was verschillend. Sommige drukkers, zoals Willem Vorsterman en Michiel Hillen van Hoochstraten, pasten de tekst in hun bijbels zo aan, dat deze als 'naar de Vulgaat' kon worden gekarakteriseerd. Anderen daarentegen, zoals Jacob van Liesvelt, pasten hun bijbeltekst steeds verder aan Luthers tekst aan. De gevolgen bleven niet uit. Verschillende drukkers werden veroordeeld en sommigen van hen, onder wie Jacob van Liesvelt, zelfs ter dood gebracht.

Dr. A.A. den Hollander is als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam. *De Nederlandse bijbelvertalingen 1522-1545/Dutch Translations of the Bible: 1522-1545*; 8°, XIV, 565 pp. With 166 illustrations. (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica 33), De Graaf Publishers, Nieuwkoop 1997; ISBN 90 6004 430 4; prijs f 250,-.

In 1618 besloot de Synode van Dordrecht tot een nieuwe vertaling.

Afbeelding Dordtse Synode.

Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

Wat is 'goed' bijbelvertalen?

Enkele notities over vertaalmethoden en stijl

P.-J. Kieviet

Dit artikel is een bewerking van een kort essay, geschreven als afsluiting van de collegereeks Bijbelvertalen aan de VU in Amsterdam. Mijn dank gaat uit naar dr. L.J. de Regt, die deze collegereeks verzorgde, en die de mogelijkheid bood tot publicatie van dit artikel.

Het artikel valt, na een algemene inleiding, in twee delen uiteen. In paragraaf 1 gaat het over het verband tussen de reformatische visie op de bijbel enerzijds, en de voorkeur voor letterlijke vertalingen anderzijds. Paragraaf 2 handelt over stilistische aspecten van het bijbelvertalen.

Wat is vertalen?

Hoewel er momenteel binnen de vertaalwetenschap een zekere consensus bestaat over de wijze waarop teksten vertaald dienen te worden, is bovengaande vraag beslist niet triviaal. In de loop van meer dan twintig eeuwen zijn immers zeer diverse visies op het vertalen ontwikkeld en geformuleerd. Degenen die zich over de methodiek van het vertalen gebogen hebben, waren doorgaans zelf actief als vertaler. Hun belangstelling was niet enkel van wetenschappelijke aard: het was de praktijk van het vertalen die bij hen de vraag opriep wat vertalen eigenlijk is. Pas in de tweede helft van deze eeuw heeft zich een afzonderlijke tak van wetenschap ontwikkeld die zich met het vertalen bezighoudt.

Wanneer we verschillende visies op het vertalen naast elkaar leggen, blijkt dat veel vertaalwetenschappers-avant-la-lettre zich de vraag gesteld hebben: moet de *vorm* van de brontekst worden vertaald of de *inhoud*?¹

Een andere vraag die hiermee enigszins samenhangt, is: hoe hoort de vertaling eruit te zien? Moet de vertaling ook herkenbaar zijn als vertaling, door een onnatuurlijke stijl en vreemde zinswendingen? Of is een vertaling toch meer een kunstwerk op zich, zodat de vertaler als scheppend kunstenaar te werk kan gaan? Moet de vertaler de stijl van zijn origineel

zo nauw mogelijk volgen, of moet hij streven naar een stijl die in de doel-taal natuurlijk klinkt?

De meeste geleerden die in de loop van de geschiedenis een visie op vertalen hebben geuit, proberen een middenweg te vinden tussen een letterlijke vertaling die slecht klinkt, en een goed lopende vertaling die het origineel niet nauwkeurig volgt. Vaak blijkt men echter niet verder te komen dan het formuleren van een aantal concurrerende principes, waaraan de vertaler zich *zoveel mogelijk* dient te houden. Zo stelt de achttiende-eeuwse geleerde A.F. Tytler in zijn *Essay on the Principles of Translation* (1790), dat een vertaling én de betekenis van het origineel volledig moet weergeven, én dezelfde stijl moet hebben als het origineel, én even natuurlijk moet klinken. Waarmee hij impliciet toch eigenlijk aangeeft, dat een vertaling die aan alle eisen voldoet, onmogelijk is.

1. Het vertalen van de bijbel in de protestantse traditie

Van de geleerden die in het verleden een visie op het vertalen hebben geformuleerd, is het merendeel de mening toegedaan, dat de vertaler zich niet woord voor woord aan zijn origineel hoeft te houden. Dit inzicht vinden we al bij de Romeinse redenaar Cicero, en hij wordt met instemming geciteerd door de vierde-eeuwse kerkvader Hiëronymus, die zelf de bijbel in het Latijn heeft vertaald. Wanneer in het begin van de zestiende eeuw Luther de bijbel in het Duits vertaalt, doet hij dat beslist niet letterlijk. Deze mening blijkt echter niet overal gemeengoed te zijn, althans niet waar het het vertalen van de bijbel betreft. De Reformatie legt grote nadruk op het *sola scriptura*, de bijbel als enige bron van Gods openbaring. Niet de kerkelijke traditie, het Woord alleen is de bron van het geloof. Een consequentie hiervan is, dat de Reformatie benadrukt dat ieder gelovige de bijbel moet kunnen lezen en raadplegen.² Vertaling van de bijbel is dus nuttig, zelfs noodzakelijk! Het bijbelvertaalwerk neemt dan ook in de protestantse landen een hoge vlucht.

Anderzijds heeft de nadruk op het *sola scriptura* tot gevolg, dat de leer van de Heilige Schrift sterk wordt uitgewerkt. Vooral in de calvinistische traditie vindt een hernieuwde bezinning plaats op de inspiratieleer. Voorop staat, dat de bijbel geen mensenwerk is, maar dat God zelf de eerste auteur van de bijbel is. De Heilige Geest heeft de bijbelschrijvers bestuurd, zodat ze schreven 'in opzichte van saken / woorden / en stijl door den Heyligen Geest bestiert wordende' (Å Brakel, 23). In de zeventiende eeuw stellen sommige theologen (onder wie Voetius), dat zelfs de vocalen en accenttekens van de grondtekst van de bijbel geïnspireerd zijn. Zo ver gaat lang niet iedereen, maar in ieder geval geldt de bijbel tot in detail als Woord van God. Niet alleen de zaken die

beschreven worden zijn van belang, ook de manier waarop ze beschreven worden is niet toevallig, zoals het citaat hierboven al aangeeft. Å Brakel spreekt van de 'nettigheyt / klaarheyt / en gepastheyt van den styl op het alderkragtigste de saken yeder op sich selven / en in haren t'samenhangh uytdruckende...' en van de 'wonderbare kracht / deftigheyt / hoogheyt en cierlijkheyt die inde stijl van het Woordt is / by welke de cierlijkste orateurs redenen maar boere- en kinder-taal is' (Å Brakel, 30). Å Brakel gaat hierin verder dan Calvijn, die het heeft over 'die ongepolijste en schier ruwe eenvoud' van de Schrift (Calvijn, 51), en die de kracht van de Schrift juist niet zoekt in haar sierlijke stijl, hoewel hij anderzijds erkent 'dat sommige profeten een fraaie en schone, ja zelfs schitterende manier van spreken hebben' (Calvijn, 52).

Het ontzag voor de Schrift heeft in de calvinistische traditie belangrijke gevolgen gehad voor de manier waarop men de bijbel vertaalde. De bijbel mag vertaald worden, de bijbel moet zelfs vertaald worden, maar wel op de goede manier. Omdat de grondtekst door God is ingegeven, moet een goede vertaling ook de grondtekst als basis hebben. Dit was voor de Synode van Dordrecht in 1618 een van de redenen om te besluiten tot een nieuwe vertaling. Bestaande vertalingen waren ofwel uit het Latijn vertaald, ofwel een vertaling van Luthers vertaling in het Duits. De Statenvertaling was de eerste Nederlandse vertaling die direct van de grondtekst was afgeleid. Omdat de Schrift tot in detail door God is ingegeven, moet een vertaling de grondtekst zo dicht mogelijk volgen. De vorm van het origineel moet waar mogelijk gehandhaafd blijven. De eis dat een vertaling natuurlijk moet klinken in de doeltaal, staat op het tweede plan.

Dit principe is in de Statenvertaling duidelijk gevolgd. Het titelblad van de Statenvertaling vermeldt dat de tekst 'getrouwelijk' is overgezet; welnu, voor de statenvertalers betekende dit een streven naar maximaal behoud van de vorm. Dit impliceerde onder andere, dat idiomatische uitdrukkingen letterlijk werden vertaald.

We moeten hierbij niet vergeten, dat het Nederlands in de zeventiende eeuw heel wat flexibeler en kneedbaarder was dan nu. Grote delen van het volk waren nauwelijks geletterd, terwijl degenen die wél geletterd waren meer Latijn dan Nederlands lazen. Er bestond nog weinig Nederlandse literatuur, en het proces van de ontwikkeling van een standaardtaal was nog in volle gang. Wanneer de vele hebraïsmen en graecismen die de statenvertalers hebben ingevoerd nú zouden worden geïntroduceerd, zouden ze heel wat moeilijker ingang vinden dan toentertijd.

Deze eerbied voor de vorm van de Schrift is ook tegenwoordig nog te vinden. In het behoudende deel van de protestantse kerken, waar de traditie van Reformatie en Nadere Reformatie voortleeft, bestaat nog altijd een zekere huiver ten opzichte van nieuwere bijbelvertalingen,

vertalingen die meer nadruk leggen op verstaanbaar Nederlands dan op behoud van de vorm. Voor een deel komt deze houding wellicht voort uit onbegrip ten opzichte van nieuwere vertaalmethoden,³ maar een belangrijke factor is toch zeker het geloof in de verbale inspiratie van de Schrift. Omdat ook de woorden door God zijn ingegeven, mogen we niet zomaar afstand doen van de manier waarop in de grondtekst zaken worden geformuleerd.

2. De stijl van grondtekst en vertaling

Vertalen in stijl?

De meeste vertaalkundigen, ook uit het verleden, leggen de nadruk op het behoud van de *betekenis* van het origineel; de vorm is hieraan ondergeschikt. Wat de stijl van de vertaling betreft lopen de meningen van de verschillende geleerden echter behoorlijk uiteen. Hierin laat men zich soms leiden door het beoogde lezerspubliek, terwijl sommigen ook de eigen smaak behoorlijk laten meespreken. Zo is het voor Luther bijzonder van belang, dat iedereen de bijbel kan lezen in begrijpelijke taal.⁴ Dus bedient hij zich in zijn vertaling van een begrijpelijk soort omgangstaal. Ook de zestiende-eeuwse geleerde Etienne Dolet legt de nadruk op normaal, dagelijks taalgebruik; daarnaast stelt hij echter dat een vertaling een elegante stijl dient te hebben, een stijl die in de hele tekst gelijk moet zijn. In de laatste eis spreekt duidelijk Dolets eigen (door de Renaissance gevormde) literaire smaak mee.

Ook de statenvertalers kiezen welbewust voor een bepaald stijlregister: het verheven karakter van de bijbel brengt met zich mee, dat ze de gewone omgangstaal niet geschikt achten voor een bijbelvertaling. Om die reden maken ze gebruik van een hoogstaande, wat plechtstatige stijl. Pas later lijkt het inzicht baan te breken, dat de grondtekst een eigen stijl heeft, en dat de vertaler deze stijl hoort te respecteren. Niet alleen de betekenis en/of de vorm, ook de stijl moet in de vertaling zoveel mogelijk behouden blijven!

Dat het spanningsveld tussen vorm en betekenis niet het enige dilemma is waarvoor de vertaler zich geplaatst ziet, lijkt ook in nieuwere benaderingen wel eens te weinig aandacht te krijgen. Met name denk ik dan aan de dynamisch-equivalente vertaalmethode. Van deze vertaalmethode, die 'gelijkwaardigheid van zeggingskracht' tot norm verheft, zou men mogen verwachten dat ze aandacht heeft voor de stijl van de brontekst. De *dynamis*, het effect dat de tekst bij de lezer heeft, wordt immers voor een belangrijk deel door de stijl van de tekst bepaald. In de praktijk echter blijken veel dynamisch-equivalente vertalingen zich bijna uitsluitend te richten op het overbrengen van betekenis. De vertaling is geslaagd,

wanneer de boodschap op een bevattelijke wijze is verwoord. Dat de brontekst zelf misschien niet altijd even gemakkelijk en begrijpelijk is, lijkt men te vergeten. Evenmin houdt men er rekening mee, dat de brontekst qua stijl allerminst een eenheid is.

Functionele equivalentie

De functioneel-equivalente vertaalmethode biedt een zinvolle correctie waar de dynamisch-equivalente methode het laat afweten. Deze methode gaat grotendeels van dezelfde principes uit als de dynamisch-equivalente methode, maar heeft daarnaast ook oog voor de verschillende soorten teksten die de bijbel bevat. Een gedicht is anders dan een profetie, en een profetie van Jesaja heeft een andere stijl dan een profetie van Amos. Een functioneel-equivalente vertaling tracht hiermee rekening te houden. Dit wil echter niet zeggen, dat nu alle stilistische kenmerken van de grondtekst klakkeloos worden overgenomen. Nog altijd geldt immers het principe, dat een vertaling zoveel mogelijk dezelfde indruk op de lezers moet maken als de brontekst op het oorspronkelijke publiek. Het is allerminst vanzelfsprekend, dat bepaalde stilistische elementen in de doeltaal dezelfde indruk achterlaten als in de brontaal. Een bekend voorbeeld is het stilistische effect van woordherhalingen. Het herhalen van identieke woorden laat in de ene taal een heel andere indruk na dan in de andere. In het Nederlands staat het niet erg stijlvol om vaak dezelfde woorden te gebruiken; in een literaire tekst wordt het over het algemeen zelfs als lelijk ervaren. Er zijn echter talen waarin het gewaardeerd wordt wanneer een schrijver zich regelmatig van dezelfde woorden bedient.⁵ Wanneer een vertaler nu woordherhalingen uit de brontekst in zijn vertaling overneemt, zullen deze op de Nederlandse lezer een vervreemdend effect hebben. De lezer zal de indruk krijgen dat de tekst slecht geschreven is, of in een stijl die hem vreemd is.

In plaats van stijlelementen zonder meer over te nemen, zoekt de functioneel-equivalente methode - de naam zegt het al - naar een weergave die dezelfde *functie* heeft als het origineel. Klinkt een gedeelte in de brontekst plechtig en kunstig - welnu, dan moet ook de vertaling die indruk geven. Hanteert de brontekst een platvloerse stijl - welnu, dan moet ook de vertaling zich van een lager soort omgangstaal bedienen. Natuurlijk is niet altijd eenvoudig vast te stellen, hoe de stijl van het origineel functioneert in de brontaal (Houtman, 276 wijst hierop). Taalkundig onderzoek kan hier gedeeltelijk uitsluitsel geven.

De functie van de vorm: een voorbeeld

Dat het zoeken naar functionele equivalentie ingrijpende gevolgen kan hebben voor de vorm van de vertaling, wordt duidelijk wanneer we

stilistische kenmerken in de brontekst nader analyseren. Ik wil dit illustreren aan de hand van een stijlkenmerk dat een rol speelt in de profetische boeken van het Oude Testament.

In de oudtestamentische profetische literatuur is het opvallend, dat profetieën vaak op een vrij ingewikkelde manier zijn ingebed in inleidende formules. Niet ongewoon is een structuur als: 'En de Heere sprak: "Ga, zeg tot de Israëlieten: "Alzo spreekt de Heere: ..." Een bijkomende eigenaardigheid is, dat het gezichtspunt van de profeet en de woorden van God niet altijd strikt gescheiden zijn. Soms wordt de derde persoon gebruikt waar we de eerste persoon zouden verwachten, en omgekeerd; het is daardoor niet altijd duidelijk wie er nu aan het woord is, God of de profeet.

Het is goed mogelijk dat de schrijver deze stijlmiddelen doelbewust hanteert, om het gezag en het gewicht van de profetie te benadrukken. Een letterlijke weergave van deze structuur kan hier echter vervreemdend werken op de hedendaagse Nederlandse lezer. Je zou je dus kunnen afvragen: is er een andere manier om bij de Nederlandse lezer dezelfde indruk te wekken? In dit geval is dat niet zo eenvoudig. We hebben hier immers te maken met elementen van een specifiek genre, een genre dat in het Nederlands überhaupt niet voorkomt. Het is dan moeilijk om op de Nederlandse lezer, die niet vertrouwd is met profetie en profetische literatuur, hetzelfde effect teweeg te brengen als op het gehoor in het oude Israël.

Een afgewogen vertaalbeslissing zou er bijvoorbeeld als volgt kunnen uitzien:

- het gebruik van de personen wordt aangepast aan de regels van de Nederlandse taal, omdat een letterlijke weergave voor ons gevoel onlogisch klinkt. Dus waar de profeet aan het woord is, kan de eerste persoon alleen op de profeet slaan, en moet voor de daden van God de derde persoon worden gebruikt.

- de meervoudige inbeddingen blijven gehandhaafd, omdat ze een genre-kenmerk vormen waarvoor geen specifiek Nederlands equivalent bestaat.

A.-J. Kieviet studeert Semitische talen en algemene taalwetenschap te Leiden en volgde najaar 1996 colleges bijbelvertalen aan de VU.

Literatuur (naast college-aantekeningen en syllabus):

- W. à Brakel, *De redelyke Godts-dienst* 1 (??, 1701)
- Johannes Calvijn, *Institutie*, of onderwijzing in de Christelijke Godsdienst (Zoetermeer, 1994)
- J. van Genderen en W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek* (Kampen, 1992)
- C. Houtman, 'De kritiek op de Groot Nieuw Bijbel in het licht van de kritiek op eerdere Nederlandse bijbelvertalingen', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 38 (1984) 265-289

Noten

1. Ik ga hier voorbij aan de interessante vraag, in hoeverre we vorm en inhoud als zelfstandige grootheden kunnen zien die we tegenover elkaar kunnen zetten. Uiteraard moet iedere inhoud in een bepaalde vorm worden gegoten om überhaupt uitgedrukt te kunnen worden! Voorstanders van idiolect vertalen leggen vaak de nadruk op de onmogelijkheid om de inhoud van de vorm te scheiden (zie Houtman, 269).

2. Dit wordt uiteraard mede mogelijk gemaakt door de uitvinding van de boekdrukkunst. Wilhelmus à Brakel ziet deze uitvinding duidelijk als een teken van Gods gunst: "t is een wonderlijke goedtheyt Godts / aan welke men niet denken kan sonder dankseggingh / dat de Druk-konst maar een weynigh tijds voor de Reformatie is gevonden ende in treyn gebracht / waar door een arm mensch een Bibel kan hebben voor een geringe prijs / en waar door' er ook nauwelijks een Gereformeerde gevonden wordt / of hy heeft een Bibel / of ten minsten het Nieuwe Testament.' (A Brakel, 16)

3. Het zal niet iedereen duidelijk zijn dat een 'vrije' vertaling de grondtekst vaak meer recht doet dan een letterlijke vertaling! 'Betrouwbaar' is nu eenmaal voor velen synoniem met 'letterlijk'. (Houtman, 257)

4. Het merkwaardige is, dat Goethe Luthers vertaling waardeerde, omdat deze de bijbel in al zijn verscheidenheid 'wie aus einem Gusse überlieferte'. En Goethe verklaart hierbij: 'Für die Menge, auf die gewirkt werden soll, bleibt eine schlichte Ueberlieferung immer die Beste.' (aangehaald bij Houtman, 278)

5. Misschien is deze voorkeur niet zozeer taalspecifiek als wel bepaald door de cultuur of literaire traditie; hierover kan ik geen uitspraak doen.

Wevende vrouwen in de Sinaiwoestijn, Egypte.

Foto: Biblical Archaeology Society

Zijn zusters niet langer broeders?

Het wel en wee van inclusief vertalen

dr. Caroline Vander Stichele

In haar inmiddels 'klassiek' geworden boek *Ter herinnering aan haar* wijst Elisabeth Schüssler Fiorenza op het probleem van androcentrische vertalingen en interpretaties van de bijbel. 'In een tijd waarin men zich bewust is geworden van androcentrische taalpatronen en androcentrisch taalgebruik, en daarover een uitvoerige discussie gaande is, wordt die onbewust androcentrische taal een exclusief mannelijk gerichte taal. Bijbelvertalers moeten dan ook de kwestie van een historisch en filologisch juiste vertaling onder ogen zien.'¹ Aan de hand van een aantal voorbeelden maakt ze vervolgens duidelijk hoe vooroordelen over het functioneren van mannen en vrouwen in de vroege gemeenten, doorwerken in de vertaalkeuzes die worden gemaakt, met name in de brieven van Paulus.

Tien jaar na het verschijnen van de Nederlandse vertaling van haar boek zijn haar observaties weliswaar gemeengoed geworden, maar daarmee is de kous nog niet af. De discussie die inmiddels onder de noemer 'inclusief taalgebruik' wordt gevoerd, heeft zich zowel verdiept als verbreed. In wat volgt wil ik de voornaamste kwesties presenteren, die in deze discussie aan de orde komen. Daarbij sta ik achtereenvolgens stil bij de volgende vragen: Wat is inclusief? Waarom inclusief vertalen? Hoe inclusief? Hoe vertalen?

I. Broeders (m/v)

Inclusief taalgebruik kan op een negatieve manier worden omschreven als het vermijden van exclusief taalgebruik. Daarmee is echter nog niet duidelijk wie er niet mag worden uitgesloten. Meestal wordt hierbij gedacht aan het uitsluiten van vrouwen, maar zoals we zullen zien, is er ook een ruimere definitie mogelijk.

Wat het uitsluiten van met name vrouwen betreft, schrijft Elisabeth Schüssler Fiorenza in *Geen stenen voor brood* het volgende: 'In een adequate bijbelvertaling moet, in een tijd waarin androcentrische taal niet langer als generiek taalgebruik wordt verstaan, deze androcentrische taal anders vertaald worden. Wil men de bijbelteksten getrouw weergeven, dan moeten de patriarchale teksten worden vertaald in grammaticaal gezien mannelijke taal, en de teksten die dat niet zijn in vrouwelijke en mannelijke termen of met behulp van inclusieve generieke uitdrukkingen.'² Een voorbeeld van androcentrisch taalgebruik met een inclusieve betekenis vormt het gebruik van 'broeders' (*adelphoi*) in de brieven van Paulus als aanspreektitel voor de hele gemeente. De letterlijke vertaling van *adelphoi* met 'broeders' verbergt de aanwezigheid van vrouwelijke gemeenteleden, die wel degelijk als behorend tot de gemeente worden verondersteld. Een letterlijke vertaling kan bijgevolg de indruk wekken dat Paulus' toehoorders en lezers alleen uit mannen bestonden.³

Men kan echter het begrip 'inclusief' ook ruimer opvatten. In dat geval wordt dan niet alleen aan vrouwen gedacht, maar ook aan andere gediscrimineerde groepen. Voor deze optie is gekozen in een recente Engelse vertaling van het Nieuwe Testament en Psalmen, de zogenaamde *Inclusive Version*.⁴ Hier heeft men zich niet beperkt tot seksespecifiek taalgebruik. Ook pejoratieve verwijzingen naar ras, kleur of religie en alle identificaties van personen met hun fysieke gebreken worden geherformuleerd of vervangen door middel van alternatieve weergaven en andere aanvaardbare manieren om de taal van een werk te conformeren met een inclusieve idee. Wat dit precies inhoudt, kan blijken uit de volgende twee voorbeelden. Als referentiepunt gebruik ik hier de NBG-vertaling 1951.

Matteüs 11:5: 'blinden worden ziende en lammen wandelen, melaatsen worden gereinigd en doven horen en doden worden opgewekt en armen ontvangen het evangelie' (NBG)

'zij die blind zijn, worden ziende, zij die lam zijn, wandelen, mensen met melaatsheid worden gereinigd, zij die doof zijn, horen, de doden worden opgewekt en aan hen die arm zijn wordt het goede nieuws gebracht.'
(inclusieve vertaling)

1 Korintiërs 7:21: 'Zijt gij als slaaf geroepen, bekommer u daarover niet' (NBG)

'Was u in slavernij toen u geroepen werd? Bekommer u daarover niet.'
(inclusieve vertaling)

In beide gevallen worden de personen in kwestie dus niet geïdentificeerd met hun kwaal of met de situatie waarin ze zich bevinden. Een dergelijke notie van inclusiviteit verdient mijns inziens zeker nader onderzoek. In wat volgt zal ik mij evenwel beperken tot inclusiviteit in de enge zin, met name voor zover het betrekking heeft op de insluiting van vrouwen.

2. De Ilias niet, maar de bijbel wél!

Bij dergelijke pogingen om het taalgebruik van de bijbel aan te passen aan de gevoeligheden van onze tijd, kan natuurlijk de vraag worden gesteld, waarom dit per se dient te gebeuren. Moet men niet veeleer de taal en cultuur van dit boek respecteren? Bovendien geldt eenzelfde eis blijkbaar niet voor andere historische geschriften zoals de Ilias. Dat de bijbel een dergelijke uitzonderingspositie bekleedt, houdt verband met het statuut en gezag van dit boek in onze cultuur en ook met de manier waarop die bijbel wordt gebruikt.⁵

De bijbel is immers niet zomaar een boek. Het is een invloedrijk boek en dat heeft alles te maken met de belangrijke plaats ervan binnen de christelijke geloofsgemeenschap. Toch is het gezag van de bijbel daartoe niet beperkt. Het is immers ook een boek dat tot de canon van de westerse cultuur kan worden gerekend. Als dusdanig heeft het reeds een bepaald statuut. Maar het belang van de bijbel is niet beperkt tot zijn historische relevantie, hij speelt nog steeds een belangrijke rol, met name in het kerkelijk leven van nu. Denk maar aan bijbelgroepen of aan de liturgie, maar ook aan het persoonlijk lezen van de bijbel ter verrijking van het eigen geloofsleven. In al deze gevallen heeft de bijbel een concrete uitwerking op het zelfverstaan van de gelovigen. Daarom is het ook van belang rekening te houden met de actuele kerkelijke en maatschappelijke context van deze lezers. Wil men namelijk in de vertaling geen struikelblokken opwerpen tussen de lezers en de tekst, dan dient men de ontwikkelingen in deze context ernstig te nemen.

3. Taal en cultuur

Daarmee zijn de problemen echter nog niet van de baan. Het onderscheid dat door Schüssler Fiorenza wordt gemaakt tussen patriarchale en niet-patriarchale teksten is immers te gemakkelijk, want hoe bepaal je dat? Tussen beide zijn namelijk geen strikte grenzen te trekken. Dus moeten er keuzes worden gemaakt. Verschillende factoren spelen daarbij een rol, die samenhangen met de culturele verschillen en ontwikkelingen tussen toen en nu en met de concrete bedoeling van een vertaling.

Als uitersten binnen het scala aan keuzemogelijkheden kunnen worden genoemd: de kritiekloze reproductie en zelfs versterking van exclusief mannelijk taalgebruik enerzijds en het volledig wegwerken van een dergelijk taalgebruik, wanneer het geen betrekking heeft op particuliere, historische individuen anderzijds. Een voorbeeld van het eerste geval is het handhaven van de reeds genoemde 'broeders' in de brieven van Paulus. Wat het andere uiterste betreft, kan opnieuw worden verwezen naar de *Inclusive Version*, waar Jezus' woorden in Johannes 17:1 als volgt worden vertaald: 'Vader-Moeder, de ure is gekomen, verheerlijk uw Kind, opdat het Kind U verheerlijk' ('Vader, de ure is gekomen; verheerlijk uw Zoon, opdat uw Zoon U verheerlijk' NBG). 'Vader' (*patêr*) wordt hier dus vervangen door 'Vader-Moeder' en 'Zoon' (*huios*) door 'Kind'. Het gevaar verbonden met een dergelijke mijns inziens verstrekkende ingreep is dat het androcentrisch-patriarchale karakter van de tekst dreigt te worden verdoezeld.

Voorondersteld wordt dat het mogelijk is om de inhoud van de tekst los te koppelen van de vorm ervan, maar die twee zijn niet los verkrijgbaar. Een patriarchale cultuur drukt zich namelijk uit in een androcentrische taal en een androcentrische taal geeft vorm aan een patriarchale cultuur. Het volstaat bijgevolg niet de androcentrische taal 'weg te werken' om het patriarchale karakter van een tekst ongedaan te maken.

4. Tussen Scylla en Charibdis

Tussen de genoemde uitersten bevindt zich evenwel een continuüm van keuzes die bij het vertalen kunnen worden gemaakt. Vertalen is immers interpreteren. Een voorbeeld van een ruim verspreide inclusieve vertaling vormt de New Revised Standard Version, waar we de volgende verantwoording aantreffen:

'Only very occasionally has the pronoun "he" or "him" been retained in passages where the reference may have been to a woman as well as to a man; for example, in several legal texts in Leviticus and Deuteronomy. In such instances of formal, legal language, the options of either putting the passage in the plural or of introducing additional nouns to avoid masculine pronouns in English seemed to the Committee to obscure the historic structure and literary character of the original. In the vast majority of cases, however, inclusiveness has been attained by simply rephrasing or by introducing plural forms when this does not distort the meaning of the passage. Of course, in narrative and in parable no attempt was made to generalize the sex of individual persons.'⁶

Vertaalkeuzes worden echter ook geïnformeerd door allerlei factoren die vaak onuitgesproken en onbereflecteerd zijn. Dat kunnen theologische visies en vooroordelen zijn, zoals de manier waarop over God kan/mag worden gesproken. Het kunnen ook antropologische vooronderstellingen zijn, bijvoorbeeld ideeën en vooroordelen over wat mannelijk en vrouwelijk is of hoort te zijn. Het is van belang om dergelijke opvattingen op het reflexieve vlak aan de orde te stellen, zodat men zich beter bewust wordt van de keuzes die men maakt en deze dan ook beter kan verantwoorden. Wil men inclusief vertalen, dan zal men erover moeten waken dat wordt vermeden om het patriarchaal karakter van teksten te verdoezelen, maar evengoed om het te versterken.

Dit probleem wil ik illustreren met een casus, namelijk de vertaling van de Godsnaam JHWH. De New Revised Standard Version schrijft daarover het volgende: 'While it is almost if not quite certain that the Name was originally pronounced "Yahweh", this pronunciation was not indicated when the Masoretes added vowel sounds to the consonantal Hebrew text. To the four consonants YHWH of the Name, which had come to be regarded as too sacred to be pronounced, they attached vowel signs indicating that in its place should be read the Hebrew word *Adonai* meaning "Lord" (or *Elohim* meaning "God"). Ancient Greek translators employed the word *Kyrios* ("Lord") for the Name. The Vulgate likewise used the Latin word *Dominus* ("Lord").' Deze 'vertaling' houdt evenwel een versterking in van het patriarchaal karakter van het bijbelse godsbeeld. Binnen het streven naar inclusief taalgebruik is een dergelijke versterking ongewenst en inconsequent. Men kan niet enerzijds pleiten voor inclusief taalgebruik en anderzijds deze weergave van de Godsnaam als oplossing naar voren schuiven. Het beroep dat in zo'n geval wordt gedaan op de traditie, vormt hier slechts een formeel maar geen inhoudelijk argument.⁷ Bovendien wordt dit argument selectief toegepast, want inclusief taalgebruik is evenmin traditioneel. Het zoeken naar en afwegen van mogelijke alternatieven voor 'Heer', is daarbij ondergeschikt aan de principiële keuze om de traditionele weergave te verlaten.

5. Tot slot

Een inclusieve vertaling kan op een dubbele manier onthullend zijn. Ze kan met name de aanwezigheid van vrouwen onthullen, waar deze tot nu toe verborgen zijn gebleven, maar voorzover ze verschilt van vorige vertalingen, onthult een dergelijke vertaling tevens de vooronderstellingen en vooroordelen van het verleden. Een inclusieve vertaling kan echter nooit 'af' zijn, omdat het proces van kritisch bevragen en herzien nooit

ophoudt. Deze kritiek betreft zowel de vraag of een vertaling inclusief genoeg is als ook of ze niet te inclusief is. Een inclusieve vertaling kan immers de indruk wekken dat daarmee alle problemen van de baan zijn. Ze moet echter veeleer de aandacht vestigen op een probleem en een bewustwordingsproces op gang helpen brengen én houden. Als dusdanig is een dergelijke vertaling geen doel op zich, maar onderdeel van een veranderingsproces dat nog maar pas is begonnen.

Dr. C. Vander Stichele is nieuwtestamentica, gepromoveerd in Leuven. Zij werkt als universitair docent aan de Universiteit van Amsterdam. Dr. Vander Stichele is tevens als supervisor betrokken bij het project Nieuwe Bijbelvertaling.

Noten

1. Elisabeth Schüssler Fiorenza, *Ter herinnering aan haar. Een feministisch theologische reconstructie van de oorsprongen van het christendom*, Hilversum: Gooi en Sticht, 1987, p.62.
2. E. Schüssler Fiorenza, *Geen stenen voor brood. De uitdaging van de feministische bijbelinterpretatie*, Hilversum: Gooi en Sticht, 1986, p.39.
3. Zie bijvoorbeeld adelfoi in 1 Kor. 1:10, in de NBG- en KBS-vertalingen weergegeven met 'broeders', in de NRSV (1989) met 'brothers and sisters' en zo ook in de recente KBS-vertaling (1996): 'broeders en zusters'.
4. V.R. Gold e.a. (eds.), *The New Testament and Psalms. An Inclusive Version*, New York/Oxford, Oxford University Press, 1995.
5. Deze kwesties komen uitvoerig aan de orde in de 'Special Section on Feminist Translation of the New Testament', in *Journal of Feminist Studies in Religion* 6 (1990/2) 25-85. Zie ook: E. Castelli, *Les belles infidèles/Fidelity or Feminism? The Meanings of Feminist Biblical Translation*, in E. Schüssler Fiorenza (ed.), *Searching the Scriptures. I: A Feminist Introduction*, London: SCM, 1994, p.189-204.
6. *The Holy Bible. New Revised Standard Version*, New York/Oxford: Oxford University Press, 1989, p.XIV-XV.
7. Zie bijvoorbeeld NRSV, p.XV.

Kort nieuws

Driejaarlijkse vertaalworkshop UBS in Mexico

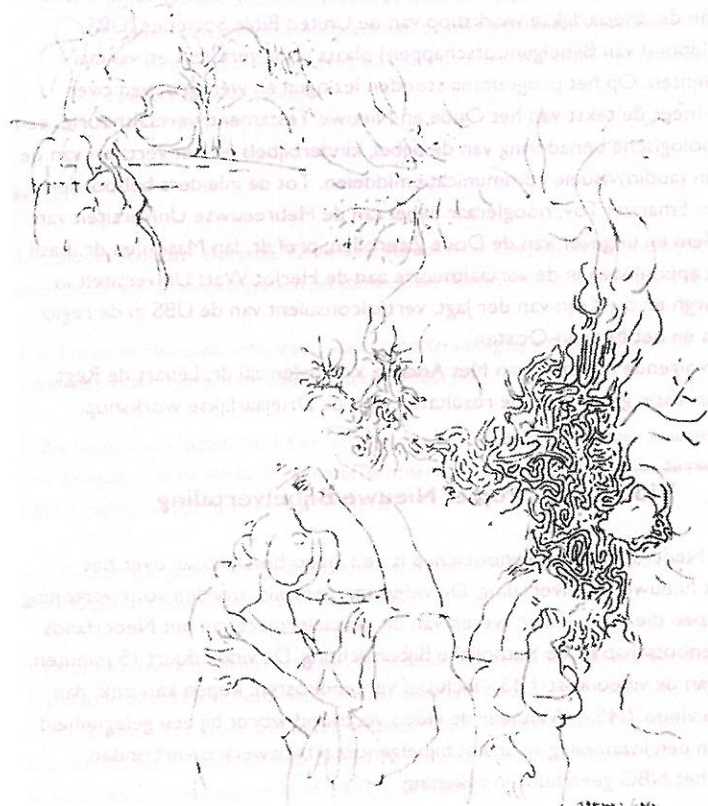
Van 9 tot 26 mei vond in Mérida, een plaats op het Mexicaanse schiereiland Yucatán de driejaarlijkse workshop van de United Bible Societies (UBS, Wereldbond van Bijbelgenootschappen) plaats voor vertalers en vertaalconsulenten. Op het programma stonden lezingen en werkgroepen over onder meer de tekst van het Oude en Nieuwe Testament, vertaaltheorie, een antropologische benadering van de bijbel, kinderbijbels en het vertalen van de bijbel in (audio)visuele communicatiemiddelen. Tot de inleiders behoorden prof.dr. Emanuel Tov, hoogleraar bijbel aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem en uitgever van de Dode Zeerollen, prof.dr. Ian Mason en dr. Basil Hatim, specialisten in de vertaaltheorie aan de Heriot Watt Universiteit in Edinburgh en dr. Krijn van der Jagt, vertaalconsulent van de UBS in de regio Europa en het Midden-Oosten.

In het volgende nummer van *Met Andere Woorden* zal dr. Lénart de Regt een impressie geven van (de resultaten van) de Driejaarlijkse workshop.

Video over project Nieuwe Bijbelvertaling

Bij het Nederlands Bijbelgenootschap is een video beschikbaar over het project Nieuwe Bijbelvertaling. De video kan gebruikt worden voor vertoning in groepen die meer willen weten van dit vertaalproject van het Nederlands Bijbelgenootschap en de Katholieke Bijbelstichting. De video duurt 15 minuten. Huur van de video kost f 15,- inclusief verzendkosten; kopen kan ook, dan kost de video f 45,-. Wanneer de video vertoond wordt bij een gelegenheid waaraan een inzameling voor het bijbelgenootschapswerk is verbonden, brengt het NBG geen huur in rekening.

Aanvragen van de video 'Nieuwe Bijbelvertaling' kan bij de afdeling Helpdesk van het NBG, telefoon (023) 514 61 61.

Illustratie bij Ruth 1:14, Ruth en Noömi, bij velen bekend als Naomi.
Een tekening van Yechezkiel imchi, uitgegeven door Sifriat Poalim, Jeruzalem 1962.
Foto: NBG/Sandra Haverman

Zo oud als Methusalem?

Een korte notitie over een bijbelse naam

dr. Jaap van Dorp

Veel bijbelse persoonsnamen zijn algemeen bekend doordat ze voorkomen in spreekwoorden en uitdrukkingen die uit het Oude en Nieuwe Testament rechtstreeks of in gewijzigde vorm opgenomen zijn in de Nederlandse taal. Job, Abraham, Salomo en Nimrod, we horen hun namen min of meer dagelijks, of we komen ze tegen in de literatuur. De uitdrukking 'Abraham gezien hebben' wordt bijvoorbeeld wel gebruikt wanneer iemand vijftig jaar is geworden. Deze uitdrukking gaat terug op Johannes 8:57, waar de joodse leiders in een gesprek met Jezus opmerken: 'U bent nog geen vijftig jaar en u zou Abraham hebben gezien?' En iemand die een zeer hoge leeftijd heeft bereikt, noemt men wel 'zo oud als Methusalem'. Deze vergelijking is ontleend aan Genesis 5:27, waar de hoogste leeftijd van een mens in de bijbel wordt vermeld: negenhonderdnegeenzestig jaar¹.

Het is moeilijk vast te stellen wanneer de uitdrukking 'zo oud als Methusalem' in het Nederlands is ingeburgerd. Zeker is dat ze al in de zestiende eeuw werd gebruikt². Opvallend is echter dat de naam Methusalem vanaf de zestiende eeuw niet of nauwelijks meer in Nederlandse bijbelvertalingen te vinden is. De bijbelse naam die in Genesis 5:21-27, 1 Kronieken 1:3 en in Lucas 3:37 voorkomt, wordt in het algemeen ongeveer gespeld zoals die in het Hebreeuws wordt uitgesproken. In de Groot Nieuws Bijbel en de Willibrordvertaling bijvoorbeeld luidt de naam Metuselach, een schrijfwijze die is gebaseerd op de richtlijnen voor de spelling van bijbelse eigennamen zoals de Katholieke Bijbelstichting en het Nederlands Bijbelgenootschap die in 1965 gezamenlijk hebben opgesteld³. Als uitzondering moet de NBG-vertaling 1951 worden genoemd. In de uitgave van het Nieuwe Testament, gereed in 1939, werd Mathusalem vermeld als de zoon van Henoch (in de eerste drukproef van

1937 nog geschreven als Methusalem). Sinds de jaren zeventig is ook in deze vertaling de nu gebruikelijke spelling van de bijbelse namen toegepast. In de bekendste edities van de Statenvertaling is de naam Methusalem nooit voorgekomen; de uitgave van 1637 geeft in een kanttekening bij de naam Methusalah nog preciezer (of ten overvloede?) de Hebreeuwse transcriptie Methuschalach⁴.

De naam Methusalem is in het Nederlands bekend uit bijbelvertalingen die vóór 1500 tot stand zijn gekomen, zoals de Eerste Historiebijbel. De spelling van die naam in Middelnederlandse teksten heeft invloed ondergaan van de weergave in de Vulgata, de Latijnse vertaling van de bijbel. De vertaling van Genesis 5:25 bijvoorbeeld luidt: 'Ende Matusalem leefde c ende lxxxiii jaer, ende wan Lamech.' In de meer bekende Delftse bijbel van 1477 luidt Genesis 5:27: 'Ende alle matusalems daghen worde gemaect negen hodert iaer en nege en tsestich: en hi is doot.'

De naam Methusalem heeft zich in de bekende Nederlandse zegswijze gehandhaafd en is in de loop der tijd niet vervangen door Methusalah of Metuselach, zo genoemd in vertalingen die de spelling van bijbelse eigennamen met behulp van een aantal transcriptieregels direct uit de grondtekst afleiden. Wanneer een bijbelse persoon eenmaal algemeen bekend is, blijkt er kennelijk weinig behoefte om in de uitspraak van zijn of haar naam iets te wijzigen. Het omgekeerde is trouwens al even zeker. Bijbelvertalers hebben sinds de zestiende eeuw de naam van de oudste mens in de grondtekst van Genesis 5:21-27 gespeld volgens alleszins verantwoorde transcriptieregels en zijn gewoonlijk niet op Methusalem uitgekomen. Methusalem en Metuselach kunnen kennelijk gewoon naast elkaar bestaan als namen van dezelfde persoon. Die dubbele traditie in naamgeving is eigenlijk al zo oud als Methusalem. Heel oud inderdaad!

Dr. J. van Dorp is als oudtestamenticus werkzaam bij het Nederlands Bijbelgenootschap.

Noten

1. Overeenkomstig de Masoretische tekst. De Leidse Vertaling volgt hier met 'zevenhonderdtwintig jaar' de lezing van de Samaritaanse Pentateuch.

2. Zie F.A. Stoett, *Nederlandse spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*, Zutphen 1967 (vijfde druk), nr. 1734.

3. Zie het boekje *Bijbelse namen. Lijst van bijbelse persoons- en plaatsnamen* (Opgesteld door de Katholieke Bijbelstichting en het Nederlands Bijbelgenootschap),

Haarlem/Brussel 1988 (vijfde druk); thans uitverkocht. A.W.G. Jaakke belichtte in *Met Andere Woorden* 13, 2/3 de achtergronden van deze namenlijst.

4. Zie voor voorbeelden van spelling van bijbelse eigennamen in de zestiende en zeventiende eeuw ook C.M.L. Verdegaa, 'Transcriptie van Hebreeuwse eigennamen in de Statenvertaling. Een terugblik met het oog op een nieuwe vertaling' in: *Met Andere Woorden* 13, 1, pp. 6-11.

Literaire structuur en retorische strategieën in de Hebreeuwse bijbel

- een boekbespreking -

dr. Jaap van Dorp

Vorig jaar verscheen *Literary Structure and Rhetorical Strategies in the Hebrew Bible*, een bundel opstellen over tekstanalyse van de Hebreeuwse bijbel, van de hand van diverse specialisten in de Semitische talen en de bijbelwetenschap, onder redactie van L.J. de Regt, J. de Waard en J.P. Fokkelman. De bundel bestaat uit twee delen. In het eerste deel komen verschillende belangrijke tekstanalytische topics aan de orde, terwijl het tweede deel is gewijd aan de analyse van min of meer grote teksteenheden. De auteurs hebben zich niet beperkt tot het aanwijzen van literaire en retorische procédés. Zij geven ook aan welke consequenties hun interpretatie van een tekst heeft voor het vertaalwerk.

In een korte inleiding schetst T. Muraoka een kader voor de opstellen binnen de studie van het Oude Testament. Aan het slot van de bundel gaat J. de Waard expliciet in op de manier waarop het onderzoek naar de stilistische en retorische kenmerken in een tekst kan bijdragen aan het tot stand komen van een functioneel-equivalente bijbelvertaling. Hij stelt dat deze kenmerken veelal taalspecifiek zijn. Dat heeft tot gevolg dat een formele correspondentie tussen talen op welk niveau dan ook onmogelijk is. Vertalers van een Hebreeuwse tekst zullen dan ook niet de retorische kenmerken als zodanig moeten weergeven, maar in de doeltaal moeten zoeken naar adequate middelen om aan hun functie in de macro- en microstructuur van de tekst recht te doen. Daarbij zullen zij het voorlopig nog moeten doen zonder de hulp van zoiets als een 'handboek Hebreeuwse retorica'. Het onderzoek van de literaire structuren en retorische strategieën van bijbelboeken heeft de laatste decennia weliswaar een belangrijke plaats verworven in de bijbelwetenschap, maar het is volgens De Waard nog lang niet afgerond.

Perspectief van de personages

Deze bundel bevat een grote verscheidenheid aan literaire, stilistische en retorische analyses, onmisbaar om de betekenis van een bijbeltekst in al zijn facetten te ontdekken.

J. Magonet vraagt aandacht voor de mogelijkheid om de retorische kenmerken van narratieve teksten te beschrijven vanuit verschillende perspectieven. Aan de hand van voorbeelden uit het boek Ruth wijst hij op de verschillen in interpretatie die optreden wanneer de tekst wordt gelezen vanuit het perspectief van de personages, van de auteur en van de lezer. Juist een literaire en retorische analyse legt de vele dimensies van een tekst open. In verband daarmee wijst Magonet er op grond van eigen ervaring overigens op dat retorische analyses ook verlamd kunnen werken, als men een tekst vertalen moet. Er komen vele verschillende lagen in de tekstcompositie aan het licht, een grote variëteit aan mogelijke betekenissen en nuances en een veelvoud van interacties met andere teksten. En het is praktisch onmogelijk om de complexiteit van al die tekstelementen al vertalend tot uitdrukking te brengen, of het nu gaat om poëzie of om proza. Het is uiteindelijk de taak en de verantwoordelijkheid van de lezer om te proberen die in de vertaalde tekst opnieuw te realiseren.

K.E. Bailey behandelt het parallelisme en de vergelijking als retorische figuur (gelijkenis) in het boek Jesaja en formuleert de betekenis van dit onderzoek voor de vertaling en de interpretatie van het Oude en Nieuwe Testament.

Intertekstualiteit

De bijdrage van P.C. Beentjes gaat over de intertekstualiteit van teksten. Hij bespreekt een aantal gevallen waarin een gegeven set van tekstelementen wordt aangehaald in een gewijzigde volgorde. Dit verschijnsel is een literair fenomeen dat zich zowel in de bijbelse literatuur voordoet als in andere teksten uit de oudheid. Vertalers moeten nauwkeurig te werk gaan wanneer zij op *inverted quotations* stuiten, aangezien zij zelden zonder opzet zo zijn geformuleerd. Elektronische concordantieprogramma's als Quest kunnen goede diensten bewijzen bij het opsporen van dergelijke intertekstuele relaties.

Van L.J. de Regt zijn twee artikelen opgenomen. In het eerste beschrijft hij de functie van de retorische vraag in Job, Deuteronomium en een aantal boeken van de Kleine Profeten (Amos, Micha, Nahum, Habakuk, Haggai, Zacharia, Maleachi). Het andere artikel is gewijd aan de retorische betekenis van de volgorde van participanten in samengestelde zinsdelen in de Pentateuch en de Vroege Profeten (Jozua - 2 Koningen).

H. Van Dyke Parunak doet verslag van een tekstlinguïstisch onderzoek naar relatieve zinnen in het bijbels Hebreeuws (met partikel 'asjèr) in verband met het al dan niet terugverwijzen naar een antecedent door middel van een nomen of pronomen. D.T. Tsumura presenteert met voorbeelden uit het boek Samuël een belangrijk kenmerk van de Hebreeuwse grammatica en stijl: de doorbreking van patronen van woordreeksen door toevoeging van nieuwe elementen. Wat men voorheen nogal eens beschouwde als ongrammaticaal of ongebruikelijk, is volgens de auteur op te vatten als een literaire karakteristiek van de bijbel.

Tekststudies

In het tweede deel van de bundel vindt men tekststudies vanuit verschillende invalshoeken. E.J. van Wolde behandelt retorische, linguïstische en literaire elementen in Genesis 1 die de lezer leiden bij de interpretatie van het scheppingsverhaal. J.P. Fokkelman wijdt een interessant artikel aan de structureel-analytische en hermeneutische aspecten van Genesis 37 en 38 en voegt daaraan een kolometrische weergave van de Hebreeuwse tekst toe. L.M. Eslinger bespreekt de uitdrukking 'de Heer kennen' in de context van Genesis 1 tot en met Exodus 15 (met drie heldere grafieken). J.-C. Margot analyseert Jozua 6 met het oog op de volgorde waarin de verschillende groepen Israëlieten met de ark van het verbond in hun midden rond de stad Jericho trekken. L.E. Boadt voert een pleidooi voor de literaire eenheid van het boek Ezechiël en wijst in verband daarmee op diverse mythisch getinte thema's in het boek. En ten slotte schetst Y. Gitay de retorische strategie in Psalm 1, waarin de lezer met stilistische middelen (gebruik van metaforen) ervan moet worden overtuigd dat het geluk van de rechtvaardige een niet te ontkennen realiteit is.

De bundel *Literary Structure and Rhetorical Strategies in the Hebrew Bible* is beslist de moeite van het lezen waard voor wie direct betrokken is bij het bijbelvertaalwerk of zich daarvoor interesseert. Het boek (met tekstregister) biedt uitstekend materiaal voor wie zich oriënteren wil in specifieke vraagstellingen en toepassingen van de literaire en retorische tekstanalyse van de Hebreeuwse bijbel.

L.J. de Regt, J. de Waard en J.P. Fokkelman (red.), *Literary Structure and Rhetorical Strategies in the Hebrew Bible*, Assen 1996, 270 pagina's (ISBN 1-57506-011-6)

Dr. J. van Dorp is als oudtestamenticus werkzaam bij het Nederlands Bijbelgenootschap.